

De terugkeer van God - Hoe God zich manifesteert langs nieuwe wegen

Uitgesproken door Rinke van Hel in het voorprogramma van de Nacht van de Theologie 2018

Goedemiddag!

Ik ben vanmiddag gevraagd om iets te vertellen over 'De Terugkeer van God' - hoe God zich manifesteert langs nieuwe wegen.

Ik begin daarvoor met een anekdote over de film *mother!* van Darren Aronofsky uit 2017 met Javier Bardem en Jennifer Lawrence in de hoofdrol. Al snel na de release ontspon zich onder mijn Facebook-vrienden, oud-collega's en bijna allemaal professionals in de filmtheatersector, een stevige discussie. *mother!* is een film in de categorie 'you love it or you hate it', maar in dit lijntje zaten opmerkelijk genoeg alleen 'believers', zoals een van de deelnemers het uitdrukte. De film is een filosofische thriller-annex-horrorfilm over een gelauwerd dichter met writer's block en zijn jonge vrouw, die in hun rustige leven gestoord worden door ongenode gasten. Straks bekijken we 1 scene. De genoemde facebookdiscussie begon met een 'gewone' recensie zoals deze filmdocent vaker plaatst, maar opvallend veel reageerders gaven aan dat ze dagenlang op de film hebben nagekauwd. De film bleef hen bij, maar ze begrepen niet goed waarom. Waarom raakte juist deze film hen zo erg, een mooi gemaakte maar wel vage film, boordevol raadselachtige metaforen en symboliek?

Uiteindelijk kreeg de discussie een religieuze spits en kwam de bijbelse symboliek naar voren. Al snel ging het gesprek over het godsbeeld dat wel of niet in de film naar voren zou komen. Omdat ik in deze groep bekend sta als theoloog kreeg ik uiteraard al snel de vraag wat ik ervan vond. Of ik de symboliek maar even kon duiden, waarmee ze eigenlijk vroegen: kun jij ons helpen om woorden te geven aan onze fascinatie?

Terwijl ik niet zozeer het godsbeeld interessant vond, maar veel meer gefascineerd was door de fascinatie van mijn - absoluut onkerkelijke en ongelovige - oud-collega's. Tien, vijftien jaar terug was namelijk het hele onderwerp 'God' en 'bijbel' bijna taboe - achterhaald, didactisch, zelfs storend. Nu riep het thema God of bijbel geen tegenreactie op, maar oprechte interesse. Wat hadden ze over het hoofd gezien, welke bijbelverhalen kwamen aan de orde? Van de religieuze opvoeding op de School met den Bijbel, zoals een van hen het omschreef, was weinig blijven hangen, maar hier haakte iets aan de diepere lagen in zichzelf. En daarop bleven ze kauwen, reflecteren, nadenken - ik vermoed dat de lessen op de School met den Bijbel dit effect nooit zo hebben gehad.

En met deze anekdote zijn we gekomen bij het thema van deze lezing: de terugkeer van God en nieuwe manifestaties waarin God weer opnieuw te herkennen is. God mag weer, hij is teruggekeerd als factor in de maatschappelijke discussie. Maar tegelijkertijd blijkt het moeilijk hier collectief handen en voeten aan te geven. Ook dat blijkt namelijk in de praktijk. Vanuit het Lectoraat Geloven in Context, van de opleidingen Theologie aan de Christelijke Hogeschool Ede, dat liep van 2014 tot 2018, hebben we veel onderzoek gedaan naar de praktijk van beginnende hbo-theologen, dat wil zeggen kerkelijk werkers, geestelijk verzorgers en godsdienstleraren. Ook wij zijn gestuit op een nieuw elan voor religie en een meer positief ingesteld maatschappelijk klimaat als het gaat om de plaats van het christelijk

geloof in Nederland.¹ Een scala aan theologen, professionals uit het werkveld en collega's van onze academie Theologie schreven voor ons een essay dat is gebundeld in de essaybundel *Grensgangers* uit 2016.² Velen van beschreven dat er een nieuwe interesse is in de bijdrage van de kerken bij allerhande ontwikkelingen in de maatschappij. Van religiestress was niet zoveel te herkennen.

Dat is mooi, zou je zeggen, dan kunnen we er ook iets mee doen! Maar vervolgens gingen we kijken naar de daadwerkelijke praktijk van de kerkelijk werkers en leraren in hun alledaagse beroepspraktijk en toen bleek er soms weinig van terecht te komen.³ In de praktijk was er juist angst om het specifiek christelijke element in te brengen in een maatschappelijke discussie - of bleek dat de respondenten eigenlijk helemaal niets terugzagen van God in de maatschappij omdat ze zo op zoek waren naar hun eigen beelden van God (en God niet herkenden in de taal van het 'ietsisme' en spiritualiteit).

Hier gebeurt dus iets interessants: daar waar God zich langs nieuwe wegen manifesteert in de populaire cultuur of in maatschappelijke discussies, dreigen zowel niet-gelovigen als gelovigen hem daar niet te herkennen, of in ieder geval flink langs elkaar heen te praten, omdat ze ofwel de taal en verhalen niet meer kennen die nodig zijn om de christelijke elementen naar voren te halen en te herkennen dan wel vaak niet in staat zijn om die verhalen en religieuze taal opnieuw in te brengen in de maatschappelijke discussie. En zo wordt het dus onmogelijk om een brug te slaan tussen het publieke domein en de kerk of breder, de christelijke theologie.

Het lijkt mij dat het succes van boeken als Alain Verheij's mini-biografie *God en ik*⁴ en zijn en van het recente boek van Yvonne Zonderop, *Ongelofelijk. Over de verrassende comeback van religie*⁵ laat zien dat die verlegenheid met de christelijke inbreng niet direct nodig is. Ook de anekdote die ik zojuist aanhaalde over *mother!* geeft aan dat er ook in een samenleving waar nog minder dan de helft van zijn inwoners zich als gelovig identificeert, het christelijke verhaal een belangrijke bron vormt. Zonder de kern van begrippen uit het christendom en de verhalen die er aan ten grondslag liggen, wordt iets gemist, beargumenteert Zonderop.

Wat dan uiteraard wel direct in het oog springt, is dat het uitmaakt hóe die verhalen verteld worden en ingebracht worden. Hoewel er zeker meer ruimte is om de christelijke traditie aan de orde te stellen, en dan niet alleen als 'iets persoonlijks', 'iets leuks voor jou' maar als breder kader dat voor ons allen relevant is, is er tegelijkertijd weinig over van een gemeenschappelijk kader en een gemeenschappelijke taal voor zingevingsvraagstukken.

Dat is langs twee kanten problematisch. Om een film als *mother!* fatsoenlijk te kunnen duiden, is het nodig dat je beschikt over een rugtas waarin deze cultureel-religieuze bagage is opgenomen. Pas dan begrijp je ook wat de film met je doet en waar je mee aan het worstelen bent. Tegelijkertijd, als je het gesprek over aan wilt gaan, dan is het ook wel handig als je de juiste taal weet te gebruiken om de verbinding te maken. Expliciet christelijke taal wordt

¹ Zie onder meer René Erwich en Jan Marten Praamsma, *Grensgangers: pendelen tussen geloof en cultuur* (Utrecht: Uitgeverij Kok, 2016); René Erwich e.a., "Van binnen naar buiten en vice versa. Een deelonderzoek naar het functioneren van hbo-theologen in relatie tot kerk en cultuur." (Ede: Christelijke Hogeschool Ede, 2016).

² René Erwich en Jan Marten Praamsma, *Grensgangers: pendelen tussen geloof en cultuur* (Utrecht: Uitgeverij Kok, 2016)

³ Rinke Van Hell e.a., "De hbo-theoloog tussen ideaal en werkelijkheid. Onderzoeksrapport Lectoraat Geloven in Context." (Ede: Christelijke Hogeschool Ede, 2017).

⁴ Alain Verheij, *God en ik: wat je als weldenkende 21e-eeuwer kunt leren van de bijbel* (Amsterdam: Uitgeverij Atlas Contact, 2018).

⁵ Yvonne Zonderop, *Ongelofelijk: over de verrassende comeback van religie* (Amsterdam: Prometheus, 2018).

immers niet meer herkend in een post-seculiere samenleving.⁶ Dat vraagt om wijsheid en creativiteit, maar toch maken de boeken van onder meer Zonderop en Verheij ons duidelijk deze 'zombie-categorieën', zoals Ruard Ganzevoort ze noemde, in navolging van de Duitse socioloog Ulrich Beck⁷, toch nog de moeite waard zijn.

En hier komt dan toch de theoloog ten tonele. Ik geloof namelijk niet deze 'zombie-categorieën' als Zonde, Het Kwaad, Offer irrelevant zijn geworden, sterker nog, de laatste jaren raak ik er steeds meer van overtuigd dat deze begrippen nog volop rondwaren in onze cultuur en dat het onze taak als theologen is om ze opnieuw van een ziel en geest te voorzien. Een boek als *Ongelofelijk* sterkt mij in die gedachte, net als de discussie die ik na afloop van *mother!* met mijn oud-collega's had. De categorieën zijn niet zozeer irrelevant maar wel onbekend.

De vraag is dan vervolgens: hoe kunnen theologen dan wel de christelijke traditie op vruchtbare wijze inbrengen in een cultuur die niet altijd woorden heeft voor religieuze ervaringen en bovendien wars is van de oude, autoritaire vormen van religieus leiderschap?

Mijns inziens wordt een mooie voorzet gegeven door de Britse Anglicaanse theoloog David Ford in zijn *The Future of Christian Theology* uit 2011.⁸ In dit manifest pleit hij voor nieuwe, wijze en creatieve vormen van theologie die een brug weten te slaan tussen 'kerk' en 'maatschappij' en die vruchtbaar gemaakt kunnen worden voor de grote problemen van onze tijd: moderne slavernij, klimaatproblematiek, klassenongelijkheid, etcetera.

Als een van de wegen vooruit kiest Ford voor wat hij noemt een 'dramatic mode of theology', een dramatische vorm of modus van theologie - geïnspireerd op het Theodrama van Hans Urs von Balthasar. Een dramatische vorm of modus van theologie omarmt zowel de epische objectieve beschrijvingen van het christelijk geloof enerzijds en de lyrisch gerichte ervaringen anderzijds. De categorieën zijn klassiek en door von Balthasar ontleent aan Hegel. Een episch perspectief legt de nadruk op de objectieve benadering van de werkelijkheid: de grote systemen en structuren, strikt geformuleerde dogma's et cetera. In vele opzichten is het hét perspectief van het modernisme. Een lyrisch perspectief verliest zich in het subjectivisme en intense, individueel beleefde ervaringen en past goed binnen het postmodernisme.

De dramatische vorm waarin ook het Nieuwe Testament zich uitdrukt kiest hierin een gulden middenweg: het geeft ruimte aan de ervaring van gebeurtenissen zonder zich erin te verliezen en het beschrijft gebeurtenissen op zo'n manier dat een lezer zich toeschouwer en onderdeel weet van het gebeuren. Ideeën over de werkelijkheid en een christelijk perspectief hoeven zich niet op te sluiten in abstracte, strikt geformuleerde dogma's en theologisch-filosofische systemen maar kunnen ruimte bieden aan de particuliere ervaringen en contextualiteit van christelijke ervaringen.

Zo'n meer dramatische modus van theologie is de angst voor al te strikte dogma's voorbij maar doet wel recht aan de inhoud van het christelijk verhaal. Het voorkomt een al te individualistische kijk op de zaak en legt de nadruk op de participatie in het verhaal van God - wij hebben als christelijk theologen iets te bieden aan deze maatschappij als het gaat om het duiden van de grotere problemen in deze tijd, juist vanuit de christelijke traditie. Door het

⁶ Zie ook Ganzevoort, *Spelen met heilig vuur. Waarom de theologie haar claim op de waarheid moet opgeven.*, 2013.

⁷ R. Ruard Ganzevoort, *Spelen met heilig vuur. Waarom de theologie haar claim op de waarheid moet opgeven.* (Utrecht: Ten Have, 2013).

⁸ David Ford, *The future of Christian theology*, Blackwell manifestos (Oxford ; Malden, MA: Wiley-Blackwell, 2011).

christelijk verhaal op wijze, creatieve en toegankelijke manier opnieuw te vertolken doe je geen afbreuk aan het verhaal, maar versterk je het juist.

Bovendien koppelt Ford deze dramatische modus van theologie aan een theologische ethiek die is gericht op de bevordering van het goede leven. In zijn hoofdstuk over de relatie tussen kerk en maatschappij baseert Ford zich sterk op Bonhoeffer als hij kiest voor een theologisch-ethische benadering. Hij roept op tot christelijk leven als participatie in Christus' ontmoeting met de wereld, waarin de christen geen eens-en-voor-altijd-oplossing kiest maar in iedere nieuwe situatie recht probeert te doen aan het theodrama van Christus' incarnatie, dood en opstanding.

Hiermee houdt Ford vast aan de traditionele dogma's van het christelijk geloof en kiest hij ervoor om voluit vanuit dat christelijke perspectief te werken. Het antwoord op de vraag wat een theoloog moet doen om de christelijke traditie op vruchtbare wijze te vertalen naar onze cultuur laat zich dan samenvatten als: kies niet voor een al te lyrische gerichtheid op persoonlijke spiritualiteit maar behoud ook de epische gerichtheid op een collectief perspectief. Waarheid is niet per definitie passé maar wel altijd contextueel: het dramatische perspectief. Blijf bij het christelijk verhaal en verbindt dat op creatieve wijze aan moderne vragen.

Daar laat Ford het vervolgens niet bij. Hij wijst er door zijn nadruk op een 'dramatic mode of theology' en zijn herlezing van Bonhoeffer op dat het christelijk geloof niet alleen een dogmatische kant of een ervaringskant heeft, maar ook een ethisch appèl in zich draagt. Aan de vrucht herkent men de geest. Ik vermoed dat juist hierin een creatieve en wijze weg gewezen wordt om vanuit de christelijke theologie een plaats in te nemen in een maatschappij die de traditionele religieuze wortels niet direct herkent maar wel dringend op zoek is naar goede manieren van leven. Er wordt namelijk niet alleen gehunkerd naar nieuwe taal om spirituele ervaringen woorden te geven, Fords lyrische kant van theologie, maar ook naar nieuwe wegen om dat geloof vruchtbaar en relevant te maken - men vraagt om een verhaal waarin men kan participeren. Dat is ook een taak van de hedendaagse theoloog: durf aan te geven wat goed leven is en hoe men aan het goede leven deel krijgt.

Nu kom ik terug bij de film waar ik mijn lezing mee begon. *mother!* valt in zekere zin te interpreteren als een cultureel voorbeeld waarin al deze elementen samenkomen. Dat verklaart ook de sterke reactie, bijna religieus aandoende ervaringen van de 'believers' in de genoemde facebookdiscussie. Aronofsky doet waar theologen nog wel eens voor terugschrikken: hij zoekt naar manieren om abstracties en ethische boodschappen in symbolen en metaforen om te zetten, via een plot dat zowel lyrische ervaring als epische bespiegeling faciliteert. Dáár werden mijn oud-collega's door gegrepen, ook al konden ze er nauwelijks de taal voor vinden of het mechanisme herkennen. Als theoloog voel ik mij geroepen om deze diepere lagen in uitingen van populaire cultuur te duiden en in rapport te brengen met traditionelere, meer episch geladen taal - niet omdat het een hobby-project is maar omdat het in mijn ogen nieuwe wegen wijst naar wijze en creatieve vormen van theologie - die wij vervolgens met elkaar moeten uitwerken in woorden, en belichamen in actie, elk op onze eigen wijze.

Ik zie er naar uit om dat met elkaar in de breedte van de theologie te kunnen doen.